

QARABAĞ BÖLGƏSİ ÇAYLARININ BİOMÜXTƏLİFLİYİ

Adil Əliyev, Saleh Əliyev

AMEA-nın Zoologiya İnstitutu

Müasir dövrdə Cənubi Qafqazın transsərhəd sularının, o cümlədən Araz çayı, onun qollarının biomüxtəlifliyi və su ehtiyatlarının qorunması, səmərəli istifadə olunması yalnız bu sahədə mövcud olan beynəlxalq standartların tətbiqi ilə mümkündür. Araz və onun qolları dövrü olaraq qonşu ölkə (Ermənistan) tərəfindən çirkənməyə məruz qalır.

Araz çayında yaranan gərgin ekoloji vəziyyət Kür çayından daha təhlükəlidir. Araz çayı Gümürdən başlayaraq Naxçıvan MR ilə sərhəd əraziyə kimi axınboyu Ermənistanın 10-dan çox sənaye şəhərlərinin məişət və sənaye çirkəblərini qəbul edir. Bununla yanaşı, qonşu ölkənin ərazisindən Araza qovuşan Gedərçay, Bazarçay, Axuryan çayları son dərəcə zəhərlənmişdir. Onların sularında demək olar ki, oksigen olmur, turşuluq göstəricisi pH 2,4-ə enir, çay sahilləri boyu biomüxtəliflik də məhv olur.

Ermənistanla Naxçıvan MR arasında (Sədərəkə Surenavan kəndi) Arazın suyunda fenollar 220-1160 dəfə, ağır metal duzları 36-44 dəfə (mis, molibden və s.), azot-fosfor duzları 26-34 dəfə, xloridlər 28 dəfə, neft mənşəli karbohidrogenlər 73-113 dəfə zişansız qatılıqdan yüksəkdir (Salmanov, 2003).

Araz çayının sol qolu Razdan çayının suyunun çirkənmə dərəcəsinə görə Ermənistanda birinci yeri tutur. Razdan, Gürensavan, Abovyan, İrəvan şəhərlərinin sənaye müəssisələrinin çirkəb suları və çayın sahilində yerləşən başqa yaşayış məntəqələrinin məişət tullantıları bu çaya atılır.

Arazı ən çox çirkəndirən çaylardan biri də Oxçuçaydır. Mehri, Qacaran, Qafan və Dətsəkert dağ-mədən (metalsafəlaşdırma) kombinatlarının yüz min tonlarla qatı turş suları, ağır metal duzları və başqa tullantıları Oxçuçayı hədsiz dərəcədə çirkəndirir. Ayırı-ayrı vaxtlarda suyun tərkibində misin miqdarı BHK-dan 25-50 dəfə, fenolların miqdarı isə mütəmadi olaraq normadan 6-15 dəfə artıq olmuşdur. Alüminium, sink, manqan, titan və bismut çirkəndirici elementlərinə Oxçuçayda daim rast gəlinir.

Arazın qolları Gilan, Naxçıvan və Paraqa çaylarının sularında misin (11-11 BHK) və fenolların (2-4 BHK) yüksək konsentrasiyası müşahidə olunur. Odur ki, Araz çayının suyu bütün məntəqələrdə (Xudafərin, Culfa, Saatlı) çirkənməmiş və çirkli kimi qiymətləndirilərək, sularda misin və fenolların miqdarı mütəmadi olaraq 10-22 və 4-14 BHK səviyyəsində qeydə alınır. Ermənistan AES-nin fəaliyyəti bilavasitə Araz çayı ilə əlaqədardır, hər sutka ərzində Araza 12-16 min m³ çirkəb su axıdır, onun gələcəkdə Araz və onun qolları üçün fəlakətlər törətməsi ehtimalı böyükdür.

Bizim tərəfimizdən işğaldan əvvəlki dövrdə (1989-1991) orta Arazın Zəngilan-Xudafərin hissələrində, Həkəri çayı və Oxçuçayda “Xudafərin SES”, “Qız Qalası” su anbarlarının layihələndirilməsi ilə əlaqədar olaraq ərazinin biomüxtəlifliyi tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat dövründə çayların bitki örtüyündən perifiton, zooplankton, zoobentos və ixtiofaunaya dair nümunələr toplanıb təhlil olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Həkəri çayı və Oxçuçay Arazın sol qollarını təşkil edir. Tədqiq olunan ərazilərdə 12 növ ali su bitkisi, 54 növ diatom yosun aşkar olunmuşdur. Yosunlardan 40 növü Araz çayından, 48 növü Həkəri çayından, 8 növü isə Oxçuçaydan toplanmışdır. Eyni zamanda tədqiqat yerində 3 sistematik qrupa (rotatorilər, şahəbiğicikli, kürəkəyaqlı xərçənglər) daxil olan 18 növ zooplankton orqanizmi müəyyən olunmuşdur. Orqanizmlərin maksimal sayı və inkişafı Həkəri çayında, minimal inkişafı isə Oxçuçayda qeydə alınmışdır. Müşahidə olunan ərazilərdə 11 sistematik qrupa aid olan 70 növ bentik orqanizm tapılmışdır. Aşkar olunan növlər içərisində su həşəratları (47 növ) dominantlıq edir. Son 30 ildə həmin ərazilər işğal altında olaraq nəzarətdən kənar qalmışdır. Bu da biomüxtəlifliyin normal inkişafına mənfi təsirini göstərmişdir. Bu baxımdan həmin ərazilərin çaylarının hidrofanasının kompleks şəkildə tədqiq olunması aktualdır.